

Grzegorz Kucharczyk

Akademia im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

„Najdłuższa wojna nowoczesnej Europy” a zmaganie o polskie bezpieczeństwo kulturowe. Zarys problematyki

Streszczenie

Artykuł dotyczy problematyką bezpieczeństwa kulturowego w odniesieniu do relacji polsko-niemieckich w zaborze pruskim od końca osiemnastego do początku dwudziestego wieku. Autor odwołuje się w swojej analizie do zyskującego obecnie na popularności w studiach nad bezpieczeństwem historycznego kontekstu pojęcia „bezpieczeństwa”. Wskazuje w swoich rozważaniach, że realizowana przez Berlin polityka germanizacyjna wobec Polaków w omawianym okresie była wymierzona w zasadnicze elementy polskiego bezpieczeństwa kulturowego, rozumianego, jako trwałość i odtwarzalność polskiego kodu kulturowego. Ten cel władze pruskie zamierzały osiągnąć za pomocą szerokiego zestawu środków (germanizacja szkolnictwa, ataki na polskie ziemiaństwo i Kościół katolicki, restrykcyjna cenzura). W dużej mierze dzięki polskim wysiłkom samomodernizacji (ruch organicznikowski) te wysiłki władz pruskich nie były w stanie osiągnąć swojego strategicznego celu, jakim było doprowadzenie do pełnej integracji (*Verschmelzung*) Polaków zaboru pruskiego z resztą monarchii Hohenzollernów.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo kulturowe, integracja, samomodernizacja, zabór pruski, germanizacja

Rola kultury jako czynnika wpływającego na bezpieczeństwo jednostki i całych społeczności jest przedmiotem wzrastającego zainteresowania nauk o bezpieczeństwie. Dość wspomnieć o będącym w naukowym obiegu od lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia pojęciu *strategicculture* (kultury strategicznej), jako modelu służącym do analizy zagrożeń dla bezpieczeństwa światowego w dobie narastających napięć między Związkiem Sowieckim

a Stanami Zjednoczonymi¹. Na przełomie dwudziestego i dwudziestego pierwszego wieku rozpoczęły się systematyczne badania nad „kulturą bezpieczeństwa” (*safety culture*)². Z kolei dla wyrastających z neokonstrukttywizmu *critical security studies* (krytyczne studia nad bezpieczeństwem) szeroko rozumiana sfera kultury jest kluczem do poznania zmieniających się wyobrażeń o bezpieczeństwie, które – jak twierdzą przedstawiciele tego kierunku badań – są determinowane kulturowo³.

Na potrzeby niniejszego tekstu chciałbym odwołać się do kolejnego wymiaru tego związku między pojęciem „kultura” a naukami o bezpieczeństwie, jakim jest pojęcie „kulturowego (vel cywilizacyjnego) bezpieczeństwa”, którego pojawienie się w ostatnich latach – zwłaszcza po ataku terrorystycznym na Nowy Jork 11 września 2001 roku i początku „wojny z terrorem” – zyskuje na znaczeniu w naukach o bezpieczeństwie. Głównym wyznacznikiem tego wymiaru bezpieczeństwa jest trwałość i utrzymanie perspektyw rozwojowych własnego kodu kulturowego i jego oddziaływanie na przykład na tożsamość kulturową konkretnej wspólnoty narodowej⁴. Na uwagę zasługuje również fakt, że „autonomiczna moc idei” jest czynnikiem, na który coraz bardziej zwraca się uwagę we współczesnych badaniach nad bezpieczeństwem kulturowym⁵.

O ścisłym związku między problematyką bezpieczeństwa a kwestią tożsamości narodowej oraz tożsamości kulturowej piszą w ostatnich latach również polscy badacze⁶. Pojęcie bezpieczeństwa kulturowego po raz pierwszy w 2014 roku

¹ Por. J. Snyder, *The Sovietstrategicculture: implicationfor limited nuclearoption*, Santa Monica 1977. Przegląd badań na ten temat w epoce po zakończeniu zimnej wojny zob. [w:] A. I. Johnston, *Culture-realistm: strategicculture and grand strategy in Chinesehistory*, Princeton 1995.

² E. Conze, *Geschichte der Sicherheit. Entwicklung – Themen – Perspektiven*, Gottingen 2018, s. 71-81.

³ Por. C. Peoples, N. Vaughan-Williams, *Critical securitystudies. An introduction*, London 2015.

⁴ Por. B. Bowden, *Civilizationalsecurity*, [w:] *The Routledge Handbook of New Security Studies*, red. J. P. Burgess, London–New York 2010, s. 10.

⁵ Por. S. M. Walt, *The renaissanceofsecuritystudies*, [w:] *International security*, Vol. II, *The transitionto-the post – cold war securityagenda*, red. B. Buzan, L. Hansen, Los Angeles 2007, s. 228.

⁶ Por. J. R. Sielezin, *Bezpieczeństwo: protonauka, paranukaczypseudonauka? Refleksjemetodologiczne*, [w:] *Bezpieczeństwo Europy. Bezpieczeństwo Polski*, t. 1, red. E. Maj, K. Mazurek, W. Sokół, A. Szwed-Walczak, Lublin 2016, s. 22. Zob. również analizę bezpieczeństwa kulturowego autorstwa Grażyny Michałowskiej, wedle której termin ten oznacza sytuacje i okoliczności, „w których społeczeństwo może utrzymywać i pielęgnować warunki decydujące o jego tożsamości, a jednocześnie czerpać z doświadczeń i osiągnięć innych narodów”. G. Michałowska, *Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba, Warszawa 1997, s. 132. Z kolei Jan Czaja zwraca uwagę na to, że bezpieczeństwo kulturowe nie tylko dotyczy działań na rzecz ochrony tożsamości kulturowej, ale również obejmuje „działania umożliwiające internalizację wartości niesprzecznych z własną kulturą”. J. Czaja, *Bezpieczeństwo kulturowe Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2004, s. 16. Wypowiedzi G. Michałowskiej i J. Czaj (wraz z danymi bibliograficznymi) przytaczam za: G. Radomski, *Bezpieczeństwo kulturowe w polskim dyskursie publicznym po 1989 roku*, [w:] *Bezpieczeństwo Europy. Bezpieczeństwo Polski*, t. 2, red. E. Maj, W. Sokół, K. Mazurek, A. Szwed-Walczak, Lublin 2016, s. 312.

znalazło się w strategii bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, w której zapisano, że „celem państwa jest: zachowanie tożsamości narodowej oraz ciągłości historycznej i pokoleniowej”⁷.

Do tego należy dodać wzrastające w ostatnich latach zainteresowanie prowadzeniem badań nad „historyczną dynamiką bezpieczeństwa”, czyli umieszczaniem tego pojęcia nie tylko w historycznym kontekście (akcentując jego zmienność), ale również jako aplikowanie pojęć wziętych z nauk o bezpieczeństwie (w tym na przykład pojęcie bezpieczeństwa kulturowego) do analiz stricte historycznych⁸.

Podążając tym tropem, tj. odwołując się do pojęcia bezpieczeństwa kulturowego oraz umieszczając jego dynamikę w historycznym kontekście, chciałbym w niniejszym tekście dokonać próby interpretacji – oczywiście w pewnym zarysie – dziejów toczonych w zaborze pruskim „najdłuższej wojny nowoczesnej Europy” (tj. zmagania polskiego społeczeństwa nad Wartą z uciskiem germanizacyjnym sterowanym z Berlina), jako wojny wymierzonej w bezpieczeństwo kulturowe Polaków – poddanych króla pruskiego, a od 1871 roku także cesarza niemieckiego. W tym kontekście można mówić o wojnie kulturowej systematycznie toczonej przez władze pruskie przeciw Polakom od końca osiemnastego do początków dwudziestego wieku.

Przychodzący na ziemie polskie na przełomie osiemnastego i dziewiętnastego wieku reprezentanci (cywilni i wojskowi) rządu pruskiego w swoich raportach adresowanych do ich bezpośrednich zwierzchników w Berlinie bardzo jasno określali cel swojej misji na ziemiach zabranych Rzeczypospolitej przez monarchię Hohenzollernów. Miało być nim doprowadzenie do „stopienia” (*Verschmelzung*) ludności polskiej z resztą ludności państwa pruskiego⁹. Podkreślano przy tym, że droga ku temu wiedzie przez narzucenie Polakom nowego (tj. obcego) kodu kulturowego, tak, aby uczynić z nich wiernych poddanych króla pruskiego. W tym kontekście upatrywano po stronie pruskiej kluczową rolę, jaką do odegrania miał państwowy system edukacyjny, którego zadaniem powinno być wpajanie polskim uczniom od najmłodszych lat przekonania o wyższości kulturowej Prus nad upadłą Rzeczpospolitą¹⁰.

⁷ G. Radomski, op. cit., s. 312.

⁸ E. Conze, op. cit., s. 7-20. Jako przykład stosowania pojęcia bezpieczeństwa (czy też kultury bezpieczeństwa) w kontekście historycznym autor wymienia zbiór studiów pod redakcją B. De Graaf, *Securing Europe after Napoleon. 1815 and the New European Security Culture*, Cambridge 2018. Por. ibidem, s. 79-80.

⁹ D. Łukasiewicz, *Szkolnictwo w Prusach Południowych (1793-1806) w okresie reform oświeceniowych*, Poznań–Warszawa 2004, s. 276-277.

¹⁰ W. Bobkowska, *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793-1806*, Warszawa 1948, s. 107-108.

Można więc powiedzieć, że inicjując w ten sposób uderzenie w kulturowe bezpieczeństwo społeczeństwa polskiego w zaborze pruskim władze w Berlinie prowadziły – używając współczesnej terminologii – swoistą wojnę informacyjną. Jeśli celem tej ostatniej jest „uzyskanie przewagi informacyjnej nad przeciwnikiem”¹¹, to od końca osiemnastego wieku mamy do czynienia w zaborze pruskim dokładnie z takim zjawiskiem. Nie był to proces ściśle scentralizowany (zinstytucjonalizowany), albowiem w próbę narzucenia Polakom wrogiej wobec ich tożsamości kulturowej narracji zaangażowane były przede wszystkim poza państwowe czynniki. Chodzi tutaj o prawdziwy zalew publicystyki politycznej, opisów podróży, a nawet literatury pięknej w kręgu kultury niemieckojęzycznej, która w ten sposób pielęgnowała w całym omawianym okresie zestaw antypolskich stereotypów.

Karię robi więc pojęcie „*polnische Wirtschaft*”, czyli upowszechniane przez niemieckojęzycznych autorów przekonanie o „wrodzonej” Polakom nieumiejętności systematycznej i twórczej pracy, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym (państwowym)¹². Do tego dochodziło diagnozowanie strukturalnych wad polskiego społeczeństwa, które – według tych samych autorów – charakteryzowało się przede wszystkim stanowym egoizmem polskiej szlachty, celowo utrzymującej chłopstwo w stanie gospodarczej i cywilizacyjnej zapaści, oraz brakiem mieszczaństwa. W tym sensie naród polski – jak pisali autorzy tej miary, co Goethe, Kant, Hegel czy Heine – był „narodem bez historii” i „narodem bez kultury”¹³. W świetle tej diagnozy rozbiory Polski, a zwłaszcza objęcie przez państwo Hohenzollernów władzy nad częścią ziem polskich, jawiły się jako swego rodzaju kulturowe błogosławieństwo, szansa dla Polaków na przyspieszoną modernizację¹⁴.

W pierwszej kolejności taką narrację upowszechniano wśród niemieckich odbiorców. Wśród tych ostatnich byli również pracownicy – cywilni i wojskowi – pruskiej administracji nad Wartą i Wisłą, którzy następnie (np. jako nauczyciele w zgermanizowanych szkołach lub szefowie ważnych ogniw pruskiej administracji na ziemiach zaboru pruskiego) ten sam komunikat propagandowy przekazywali polskim odbiorcom.

¹¹ Takie określenie strategicznego celu wojny informacyjnej za: A. Żebrowski, *Bezpieczeństwo państwa a współczesny wymiar walki informacyjnej*, [w:] *Bezpieczeństwo Europy. Bezpieczeństwo Polski*, t. 1, s. 109.

¹² Wyczerpujące omówienie historii kształtowania się pojęcia „*polnische Wirtschaft*”, [w:] H. Orłowski, „*Polnische Wirtschaft*”. *Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce*, Olsztyn 1998.

¹³ H. J. Seepel, *Das Polenbild der Deutschen. Vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Ende der Revolution von 1848*, Kiel 1967, s. 40-43, 120-132; D. Łukasiewicz, *Czarna legenda Polski. Obraz Polski i Polaków w Prusach 1772-1815*, Poznań 1995, s. 43-55; H. Orłowski, „*Polnische Wirtschaft*”, s. 143-147.

¹⁴ H. J. Seepel, *Das Polenbild der Deutschen*, s. 16, 21-22, 27-28.

Na uwagę zasługuje fakt, że w tak opisane uderzenie w bezpieczeństwo kulturowe Polaków na ziemiach wcielonych do monarchii Hohenzollernów zaangażowani byli na przełomie osiemnastego i dziewiętnastego wieku przedstawiciele pruskich elit politycznych i urzędniczych, którzy w latach 1806-1815 – w epoce tzw. reform Steina-Hardenberga – należeli do inicjatorów i wykonawców szerokiego programu reform państwa pruskiego (zarówno w wymiarze społecznym, gospodarczym, wojskowym oraz edukacyjnym).

Jednym z wybitnych przedstawicieli tej nastawionej na reformy pruskiej biurokracji (*Reformbürokratismus*) był Theodor von Schön, który rozpoczął swoją urzędniczą karierę po trzecim rozbiore Polski jako pracownik białostockiej kamery (część tzw. Prus Nowowschodnich, jak w pruskiej nomenklaturze określano ziemie polskie zaanektowane przez Berlin w 1795 roku). Po 1815 roku został szefem pruskiej administracji (nadprezydent) na Pomorzu Nadwiślańskim i w tym charakterze pisał w jednym ze swoich listów, że jego najważniejszym zadaniem jest „uczynienie [w Prusach Wschodnich i na Pomorzu Nadwiślańskim] z byłych niewolników i Słowian – Niemców i ludzi”¹⁵. W słowach tych kryje się skondensowany program wojny przeciw polskiemu bezpieczeństwu kulturowemu według następujących etapów: najpierw modernizacja (czynienie z „niewolników”, tj. także chłopów niepolskiego pochodzenia, „ludzi”, czyli włościan dysponujących własną ziemią), a następnie integracja, czyli „scalanie”, o którym w odniesieniu do anektowanych przez Prusy ziem polskich mówiono już od 1795 roku.

Przekaz wysyłany przez oświeconego pruskiego urzędnika do Polaków był jednoznaczny: chcecie być w pełni ludźmi, musicie zostać Niemcami, chcecie prawdziwej wolności – musicie zaakceptować rozbiory. Na tej drodze „uczłowieczania” Polaków pierwszorzędną rolę miała odegrać kontrolowana przez państwo pruskie szkoła. Pod tym względem Schön był kontynuatorem zgłaszanych przed 1806 rokiem sposobów „amalgamacji” polskich prowincji. Bardzo wymowne pod tym względem są słowa, które w 1829 roku napisał w liście do pruskiego ministra wyznań i szkolnictwa (*Kultusminister*) Karla Altensteina: „Zagadnienie szkoły w Prusach Wschodnich i Zachodnich [tj. na Pomorzu Nadwiślańskim – G.K.] wydaje się najważniejszym ze wszystkich zagadnień i proponowałbym preferować je, jeśli chodzi o udzielanie [rządowej – G.K.] pomocy. [...] Niemieckie wykształcenie powinno być ponadto tutaj tarczą i bronią przeciwko sąsiedniej Słowiańszczyźnie. Szkoła jawi mi się tu jako najważniejszy fundament państwa,

¹⁵ J. Jasiński, *Polityka germanizacyjna i obrona przed nią w Prusach Wschodnich i Zachodnich*, [w:] *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. III (1815-1850), cz. 2, Poznań 1996, s. 115.

gdyż tylko za pośrednictwem szkoły jakiś lud może stać się świadomy swego stosunku do Boga i do władzy kraju¹⁶.

Do obozu reform należał również polityczny podopieczny T. Schöna, stojący na czele rejencji kwidzyńskiej Eduard Flottwell. W 1827 roku opublikował on rozporządzenie, w którym stwierdzano, że „jedynie przy pomocy mowy niemieckiej, rozpowszechnia się niemiecką kulturę i pruskie usposobienie oraz wierne przywiązanie do króla i ojczyzny. Ta wyższa szlachetna kultura i usposobienie, których tak bardzo brakuje polskim okolicom naszej rejencji, może jednak tylko powoli zostać stworzona przez tych, którzy są powołani do kształtowania ludu [...] Mowę niemiecką, a przez to niemiecką kulturę i orientację, należy rozpowszechniać w polskich okolicach naszej rejencji, aby w ten sposób budzić i umacniać ducha posłuszeństwa i wierności oraz przywiązanie do najwyższej osoby królewskiego majestatu i do ojczyzny¹⁷”.

Autor tak zarysowanego programu likwidacji bezpieczeństwa kulturowego na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1830-1841, jako nadprezydent w Wielkim Księstwie Poznańskim, był zwierzchnikiem pruskiej administracji w Wielkopolsce. W tym charakterze kontynuował nad Wartą politykę likwidacji bezpieczeństwa kulturowego polskiego społeczeństwa¹⁸. Jeśli istotą tego wymiaru bezpieczeństwa jest – jak stwierdza cytowana wcześniej polska badaczka – sytuacja, „w której społeczeństwo może utrwać i pielęgnować warunki decydujące o jego tożsamości¹⁹”, to w czasie rządów Flottwella Polacy w Wielkopolsce byli systematycznie pozbawiani korzystania z tych uwarunkowań, jak również systematycznie zawężało się pole „internalizacji wartości niesprzecznych z własną kulturą²⁰”.

Innymi słowy następowało w tej dekadzie odgórne pozbawienie polskiej kultury w zaborze pruskim możliwości rozwojowych (w sensie odtwarzania polskiego kodu kulturowego) w aspekcie instytucjonalnym (np. stała odmowa założenia uniwersytetu w zaborze pruskim, cenzuralne restrykcje zmierzające do ograniczenia możliwości edukowania kolejnych pokoleń o specyfice polskiej kultury), językowym (germanizacja szkolnictwa i całej przestrzeni publicznej) oraz socjologicznym (zapobieżenie ukształtowania się w zaborze pruskim polskiej warstwy inteligentnej).

¹⁶ Ibidem, s. 114.

¹⁷ Ibidem, s. 116.

¹⁸ Na temat rządów E. Flottwella w Wielkopolsce zob. F. Paprocki, *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830-1841)*, Poznań 1970; J. Wąsicki, *Ziemia polska pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815-1848. Studium historycznoprawne*, Warszawa-Poznań 1980.

¹⁹ Zob. wyżej definicję bezpieczeństwa kulturowego według G. Michałowskiej.

²⁰ Zob. cytowaną wypowiedź J. Czai o bezpieczeństwie kulturowym.

Rządy Ottona von Bismarcka (w latach 1862-1890 jako premiera Prus i w latach 1871-1890 jako kanclerza Rzeszy Niemieckiej) były kontynuacją tej podjętej przez reprezentanta pruskiego obozu modernizacyjnego próby całkowitej likwidacji polskiego bezpieczeństwa kulturowego w zaborze pruskim²¹. Także w tym sensie, iż „żelazny kanclerz” naśladował swojego liberalnego prekursora w uderzeniu w te warstwy społeczne, które były tradycyjnymi (także w sensie socjologicznym) depozytariuszami polskiego kodu kulturowego, a tym samym fundamentami polskiego bezpieczeństwa kulturowego w zaborze pruskim. Myślę tutaj o polskiej szlachcie (ziemiaństwie) i polskim duchowieństwie katolickim.

Zarówno wymierzony w Kościół katolicki *Kulturkampf* (lata siedemdziesiąte dziewiętnastego wieku), jak i utworzenie w 1886 roku pruskiej Komisji Kolonizacyjnej z zadaniem uszczuplenia polskiej własności ziemskiej we wschodnich prowincjach Prus należy odczytywać jako działania wymierzone w żywotne z punktu widzenia polskiego bezpieczeństwa kulturowego nad Wartą uwarunkowania. Nie tylko bowiem uderzano w te grupy społeczne, które „od zawsze” były polskimi elitami kulturowymi, ale również w te, które w epoce zaborów wypełniały rolę państwa polskiego, którego nie było. Chodzi tutaj przede wszystkim o dostarczenie przez nie kapitału finansowego (ziemiaństwo) oraz społecznego (fenomen księży – społeczników), bez którego „polska samomodernizacja” (ruch organicznikowski), czyli oddolna obrona polskiego bezpieczeństwa kulturowego, nie miałyby szans na powodzenie²².

Z drugiej strony taka polityka firmowana hasłem „*Ausrotten!*” (Wykorzeńcie!), które zastąpiło dawne hasło „stapiania”, była pośrednim świadectwem przyznania się przez władze pruskie do porażki w toczonej od końca osiemnastego wieku wojnie kulturowej przeciw Polakom. Na początku dwudziestego wieku już nie chodziło o ich „amalgamację” z resztą Prus (a od 1871 roku Rzeszy Niemieckiej), ale o ich „wykorzenie”. Nie udało się uzyskać kulturowego „stopu” polsko-pruskiego.

Najwyraźniej tę porażkę władz pruskich widać było w przypadku nieskutecznych starań, by stworzyć swego rodzaju dwa polskie narody. Jeden miał składać się z „wiecznych buntowników” (tj. polska szlachta i Kościół katolicki), drugi z lojalnych wobec Berlina „polskojęzycznych poddanych króla pruskiego”, czyli polskich chłopów²³. To, że scenariusz ten nie został zrealizowany, było

²¹ Do tej pory podstawowym opracowaniem na ten temat jest rozprawa J. Feldmana, *Bismarck a Polska*, Warszawa 1980 (I wyd. 1938).

²² Por. L. Trzeciakowski, *Wielkopolski program samomodernizacji – kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa*, [w:] *Samomodernizacja społeczeństw w XIX wieku. Irlandczycy, Czesi, Polacy*, red. L. Trzeciakowski, K. Makowski, Poznań 1999, s. 65-105.

²³ L. Trzeciakowski, *W kręgu polityki. Polacy – Niemcy w XIX wieku*, Poznań 2002, s. 148-152.

największym zwycięstwem oddolnej obrony polskiego bezpieczeństwa kulturowego. Nie bez znaczenia była również brutalność władz pruskich, która w czasie *Kulturkampf* i potem, w dobie bezwzględnej egzekwowania „praw wyjątkowych” (czego symbolem był strajk szkolny we Wrześni i tzw. sprawa wozu Drzymały), skutecznie sfalsyfikowała w oczach polskich włościan pruską propagandę o Hohenzollernach jako „najbardziej wypróbowanych przyjaciół” polskich chłopów²⁴.

Równolegle trwała wymierzona w Polaków pruska (niemiecka) wojna informacyjna, czyli próba narzucenia narracji o pruskim kulturtregerstwie. Po Wiośnie Ludów była ona prowadzona na równi przez liberalne, wykształcone niemieckie mieszczaństwo (*Bildungsbürgertum*), jak i wzrastające w siłę niemieckie środowiska nacjonalistyczne²⁵. Wyrazem istnienia tej programowej symbiozy była antypolska narracja upowszechniana na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego wieku przez „literaturę Marchii Wschodniej” (*Ostmarkenromane*), której archetypicznym produktem była bestsellerowa powieść Gustava Freytaga *Sollundhaben* z 1855 roku. Obraz zapóźnionego cywilizacyjnie „niemieckiego dzikiego Wschodu” szedł tutaj w parze z akcentowaniem walorów „niemieckiej kulturowej pracy na Wschodzie”²⁶.

Na początku dwudziestego wieku nowym zjawiskiem była wizualizacja tej antypolskiej narracji za pomocą architektury. Realizowany przez władze pruskie w stolicy Wielkopolski program „kulturowego podnoszenia Wschodu”, którego najbardziej znanymi efektami były Zamek Cesarski w Poznaniu czy gmach Muzeum Cesarza Fryderyka III, miały unaoczniać Polakom, kto – także w sensie kulturowym – jest panem na tych ziemiach²⁷. W tym sensie miał on również redukować polskie poczucie kulturowego bezpieczeństwa nad Wartą.

Należy zauważyć, że także imperialne strategie niemieckie rozwijane w okresie pierwszej wojny światowej nie były pozbawione projektów wymierzonych w polskie bezpieczeństwo kulturowe. Friedrich Naumann, autor bestsellerowej *Mitteleurop*y (1915), zawierającej program ustanowienia

²⁴ W 1850 r. władze pruskie (a konkretnie ministerstwo spraw wewnętrznych) wydawały polskojęzyczną gadzinówkę „Przyjaciel Chłopów”. Do jej redagowania wynajęto Eugeniusza Brezę, który przekonywał czytelników, że król Prus jest dla polskich chłopów „drugim Kazimierzem Wielkim”. G. Kucharczyk, *Polacy w służbie Prusaków – przypadek Eugeniusza Brezy (1802-1860)*, „Przegląd Historyczny” 2008, z. 4, s. 541-551.

²⁵ M. Stoetzler, C. Achinger, *German modernity, barbarous Slavs and profit – seeking Jews: the cultural racism of nationalist liberals*, „Nations and Nationalism” 2013, No. 19 (4), s. 739-760.

²⁶ K. Kopp, *Germany's Wild East. Constructing Poland as Colonial Space*, Ann Arbor 2012; M. Wojtczak, *Literatur der Ostmark. Posener Heimatliteratur (1890-1918)*, Poznań 1998.

²⁷ Szerzej na ten temat zob. Z. Pałat, *Architektura a polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań 2011.

niemieckiej dominacji w Europie Środkowej, przewidywał ukształtowanie nowego „środkowoeuropejskiego typu człowieka” uformowanego pod dominującym wpływem niemieckiej kultury²⁸. W tym świetle akcentowanie przez F. Naumanna konieczności porzucenia przez Berlin polityki bezwzględnej germanizacji Polaków w zaborze pruskim jawiło się jako jedynie zabieg propagandowy²⁹.

„Najdłuższa wojna nowoczesnej Europy”, rozumiana także jako zmaganie społeczeństwa polskiego zaboru pruskiego o zachowanie własnego bezpieczeństwa kulturowego, zakończyła się polskim zwycięstwem. Po 1918 roku sytuacja w pewnym sensie odwróciła się. Dla niemieckiej sceny politycznej w republikańskiej Rzeszy Niemieckiej (republika weimarska) przekonanie o tym, że niepodległa Polska jest zagrożeniem dla niemieckiego bezpieczeństwa kulturowego na wschodzie (przede wszystkim jako państwo „niosące w sobie bakcyla rozkładu”) było jednym z nielicznych zagadnień spajających tak bardzo wstrząsane rozlicznymi konfliktami po listopadzie 1918 roku niemieckie życie polityczne³⁰.

Bibliografia

1. *Bezpieczeństwo Europy. Bezpieczeństwo Polski*, red. E. Maj, K. Mazurek, W. Sokół, A. Szwed-Walczak, t. 1-2, Lublin 2016.
2. *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba, Warszawa 1997.
3. Bobkowska W., *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793-1806*, Warszawa 1948.
4. Conze E., *Geschichte der Sicherheit. Entwicklung – Themen – Perspektiven*, Gottingen 2018.
5. Czaja J., *Bezpieczeństwo kulturowe Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2004.
6. Feldman J., *Bismarck a Polska*, Warszawa 1980.
7. *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. III (1815-1850), cz. 2, Poznań 1996.

²⁸ F. Naumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915, s. 62, 101, 110. Najnowsze opracowania na ten temat zob. w: J. Vermeiren, *The First World War and German national identity. The dual alliance war*, Cambridge 2016, s. 145-182. W polskiej historiografii do dzisiaj najlepszym opracowaniem na temat koncepcji „Mitteleuropy” pozostaje praca J. Pajewskiego, „Mitteleuropa”: studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej, Poznań 1959.

²⁹ Krytyczne uwagi F. Naumanna o polityce germanizacji Polaków w: idem, *Mitteleuropa*, s. 74-75.

³⁰ Określenie używane przez niemiecką prasę w odniesieniu do II Rzeczypospolitej: państwo z „bakcylem rozkładu” w: W. Stępiński, *Społeczeństwo pruskiej prowincji Pomorze wobec powstania II Rzeczypospolitej w latach 1918-1919. Psychologiczne i polityczne przesłanki postaw społeczeństwa pogranicza*, [w:] *Polska wobec idei integracji europejskiej w latach 1918-1945*, red. M. Wojciechowski, Toruń 2000, s. 127. Szerzej na temat rozwijającego się ponad podziałami partyjnymi antypolonizmu w demokratycznej Republice Weimarskiej zob. J. Sobczak, *Propaganda zagraniczna Niemiec weimarskich wobec Polski*, Poznań 1973, s. 162-256; E. C. Król, *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945*, Warszawa 2006, s. 52-78.

8. *International security*, Vol. II, *The transition to the post – cold war security agenda*, red. B. Buzan, L. Hansen, Los Angeles 2007.
9. Kopp K., *Germany's Wild East. Constructing Poland as Colonial Space*, Ann Arbor 2012.
10. Król E. C., *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945*, Warszawa 2006.
11. Łukasiewicz D., *Czarna legenda Polski. Obraz Polski i Polaków w Prusach 1772-1815*, Poznań 1995.
12. Łukasiewicz D., *Szkolnictwo w Prusach Południowych (1793-1806) w okresie reform oświeceniowych*, Poznań–Warszawa 2004.
13. Naumann F., *Mitteleuropa*, Berlin 1915.
14. Orłowski H., „*Polnische Wirtschaft*”. *Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce*, Olsztyn 1998.
15. Pajewski J., „*Mitteleuropa*”: *studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.
16. Pałat Z., *Architektura a polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań 2011.
17. Paprocki F., *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830-1841)*, Poznań 1970.
18. *Polska wobec idei integracji europejskiej w latach 1918-1945*, red. M. Wojciechowski, Toruń 2000.
19. *Samomodernizacja społeczeństw w XIX wieku. Irlandczycy, Czesi, Polacy*, red. L. Trzeciakowski, K. Makowski, Poznań 1999.
20. Seepel H. J., *Das Polenbild der Deutschen. Vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Ende der Revolution von 1848*, Kiel 1967.
21. Sobczak J., *Propaganda zagraniczna Niemiec weimarskich wobec Polski*, Poznań 1973.
22. Stoetzler M., Achinger C., *German modernity, barbarous Slavs and profit – seeking Jews: the cultural racism of nationalist liberals*, „*Nations and nationalism*” 2013, No. 19 (4), s. 739-760.
23. *The Routledge Handbook of New Security Studies*, red. J. P. Burgess, London–New York 2010.
24. Trzeciakowski L., *W kręgu polityki. Polacy – Niemcy w XIX wieku*, Poznań 2002.
25. Vermeiren J., *The First World War and German national identity. The dual alliance at war*, Cambridge 2016.
26. Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815-1848. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań 1980.
27. Wojtczak M., *Literatur der Ostmark. Posener Heimatliteratur (1890-1918)*, Poznań 1998.

„The longest war of modern Europe” and Polish struggle for cultural security.

An outline

Abstract

The article deals with the problem of cultural security with regard to Polish – German relations in the Prussian partition zone since the end of the eighteenth century till the beginning of the twentieth century. Author in his analysis refers to the historical approach which is now a day gaining momentum in the security studies. He applies it with regard to interpretation of germanisation policy conducted by Prussian authorities in Polish territories annexed by the Hohenzollern monarchy during partitions. This period was marked by the ongoing efforts of Prussian policy makers to undermine essential elements of Polish cultural security in terms of stabilizing and perpetuating Polish cultural code which was to be hampered by the whole set of measures (germanisation of schools, restrictions against Polish landowner and Polish Catholic clergy, censorship). Due to the Polish self – modernisation efforts (so called organic movement) this policy against Polish cultural security failed to achieve its strategic goal, i. e. the full integration (Verschmelzung) of Polish inhabitants into the Prussian state.

Keywords: cultural security, cultural war, integration, self-modernisation, Prussian partition zone, germanisation